

משפחת אל-שוא- עלייתה ושקיעתה של המשפחה (1918-1988)

תקציר

קורותיה של משפחת אל-שוא מעזה, אחת ממשפחות הנכבדים העשירות שהגיעה לעזה עוד במאה ה-12, שזורים בהיסטוריה של רצועת עזה ובהתפתחויות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות, אשר התחוללו בפלסטין/ ארץ ישראל. תחלופת השלטונות: העת'מאני, הבריטי, המצרי והישראלי, אילצה את המשפחה להתאים עצמה, כל פעם מחדש, לשלטון, מתוך רצון להבטיח את שרידותה בים סוער של תהפוכות פוליטיות ומדיניות.

ראשי המשפחה שאפו, לאורך השנים בהן עוסק המחקר (1918 - 1988), לשמור על קשרים עם השלטונות, כאשר דפוס פעולה לוליני זה סייע בידם לבצר את מעמדם. ניתן לחלק, באופן גס, את אופי פעילותם של ראשי המשפחה לשלוש תקופות עיקריות: תקופת האב סעיד אל-שוא, שפעל באופן עצמאי בבחינת one man show והשכיל לנתב בין תמיכתו במופתי לבין רצונו לשמור על קשרים טובים עם הבריטים; לאחר מותו (1930) - חילקו בניו את נאמנותם בין גורמי הכוח הפוליטיים בפלסטין ובין גורמים מובילים בעולם הערבי, תוך שהם נמנעים מ"להניח את הביצים בסל אחד". יחסיהם הטובים עם שלטונות המנדט הורעו בתקופת המנהל המצרי וגרמו להידרדרות מעמדם מבית; ומאז כיבוש הרצועה בידי ישראל בשנת 1967 - התחדש דפוס הפעולה העצמאי של רשאד אל-שוא, הבן הצעיר במשפחה, ששמר על קשרים טובים עם השלטון הישראלי. עוד בתקופת השלטון העת'מאני, שקדו ראשי המשפחה על הידוק קשריהם עם השלטונות, תוך ביסוס מעמדם כעושי דברם של השלטונות וכמוציאים ומביאים מטעמים. עוצמתם הכלכלית והציבורית אפשרה להם לצאת מגבולות עזה ולהשתקע בערים נוספות בפלסטין, ואף מחוצה לה. חאג' סעיד, אשר נחשב לאחד הנכבדים המשפיעים בתקופה זו, שמר על נאמנות לשלטונות, סייע להם במהלך מלחמת העולם הראשונה, ועשה נפשות למענם. הודות לכך, הוא הפך לאישיות בעלת עוצמה, דבר שסייע בידו להיפרע מיריביו ומאויביו.

התמוטטות האימפריה העת'מאנית וכינון המנדט הבריטי היוו אירוע מכונן במפה הגיאופוליטית באזור והובילו ליצירת ישות פוליטית חדשה. הזהות הערבית בפלסטין החלה לקרום עור וגידים, תוך שהיא יונקת את שורשיה מראשית המאבק בציונות ומבעיותיה הייחודיות של הארץ. הבריטים ניסו, בתחילת שלטונם, לקרב אליהם את המשפחות המרכזיות ולהעניק להן משרות שלטוניות מקומיות, אך, באותה נשימה, פעלו לסכל את שאיפותיהן הלאומיות. יחסיו של סעיד אל-שוא עם הבריטים, מיד לאחר כיבוש פלסטין, היו עכורים. הוא הואשם כמי שסייע

לעת'מאנים במלחמתם נגד הבריטים, ואף הושם במעצר. ככל שחלף הזמן, הוא התקרב לשלטונות הבריטיים, הסתייג מיצירת קרע עימם והעדיף לשתף איתם פעולה.

נטייתם הפוליטית הפנים-פלסטינית של בני המשפחה נעה בין תמיכה מובהקת במחנה המופתי, בתקופת אבי המשפחה סעיד, לבין התנגדות לו, בימי בניו. סעיד נמנה עם מחנה תומכי המופתי מעצם חברותו הבכירה במועצה המוסלמית העליונה וממעמדו המיוחד בתוכה. יכולתו לשמש גורם מפשר בתוך המועצה וערוץ הידברות בינה ובין השלטונות ביססה את מעמדו בתוכה. שנות השלושים התאפיינו במגמה של רדיקליזציה בפוליטיקה הפלסטינית, אשר התבטאה בהקמתם של ארגונים חדשים, מיליטנטיים יותר, דוגמת **אל-אסתקלאל**. אחדים מבני משפחות ידועות, בהן אל-שוא, אשר אבותיהם ניהלו קשרי ידידות עם הבריטים והיהודים, דרשו להתעמת עימם. בני אל-שוא פעלו בתיאום, בין אם במכוון ובין אם לא, תוך שהם נוקטים עמדה חריפה יותר מזו של אביהם, ומבטאים בכך עמדה לאומית תקיפה.

בני המשפחה שמרו על קשרים הדוקים עם מנהיגים בעולם הערבי. נאמנותם הייתה נתונה, בעיקר, לעבר הירדן ולאמיר עבדאללה, דבר שלא נשא חן בעיני מנהיגים אחרים של מדינות ערב ובעיני המופתי ואנשיו. בני אל-שוא קיימו מגעים שוטפים עם מנהיגים נוספים בעולם הערבי, תוך שהם זוכים להערכה מצד מנהיגים ערביים בולטים. יתירה מזאת, הם העדיפו לשאת להם נשים ממשפחות אמידות ממדינות ערב, וכך העניקו, בין היתר, רשת ביטחון למעמדם האזורי.

בתקופת המרד הערבי הגדול, היה לראשי משפחת אל-שוא חלק דומיננטי בפעילות של הוועדה הלאומית, שהוקמה בעזה, והם נטלו חלק נכבד בארגון פעילות המחאה ובהשפעה עליה. השלטונות הבריטיים ראו בבני המשפחה גורם מתסיס ותומך במורדים וניסו להצר את צעדיהם, תוך מעצרים של אישים מהמשפחה. אולם, לקראת סוף המרד, הסתמנו בקיעים ראשונים בחומת האחדות, כאשר החל להיווצר ריחוק בין משפחות הנכבדים לבין פעילי המרד, אשר טענו, כי בני משפחות אלו העדיפו את טובתם האישית על פני האינטרס הלאומי. וכך, כשהבינו בני המשפחה שהמרד עומד להיכשל, חיזקו חלקם את קשריהם עם מתנגדי המרד מהזרם הנשאיבי ועיצבו חלוקת עבודה ביניהם, כאשר מן הצד האחד, התייצבו תומכי המופתי מתוך המשפחה, בראשות עז אל-דין, שסייעו למורדים, ומן הצד השני- התבססה נוכחות המשפחה בזרם הנשאיבי, בהובלת עאדל.

הגלייתו של המופתי ומנהיגים נוספים עקב מעורבותם במרד, דחיית **הספר הלבן** (1939) ומלחמת העולם השנייה (1939-1945), יצרו משבר מנהיגותי בקרב ערביי פלסטין. על אף המשקעים נגד הבריטים, שהותיר דיכוי המרד, קראו מנהיגים ערביים, בהם רשדי אל-שוא, לתמוך בבריטניה

ואף עודדו צעירים להתגייס למאמץ הלחימה שלה. התמיכה בבריטים עוררה מתיחות בתוך המשפחה, כאשר חלק מהאחים ראה בכך סטייה מהקו הלאומי.

המהלכים המדיניים שקדמו למלחמת 1948, יצרו קונצנזוס פנים משפחתי, כאשר בני אל-שוא הדגישו את התנגדותם לתוכנית החלוקה. רשדי, מתוקף תפקידו כראש העיריה, הוביל את המערכת המקומית למאבק בתוכנית, תוך הקמת משמר לאומי וועדות אספקה וסיוע מקומיות. למרות זאת, האנרכיה, שהחלה להתפתח בעיר ובסביבותיה, העמידה את נכבדי עזה בפני דילמה, בין תמיכה בהתנגדות אקטיבית לתוכנית החלוקה לבין שמירה על האינטרסים שלהם. גישתן זו של משפחות הנכבדים, ובכללן אל-שוא, הציבה סימן שאלה סביב עומק הממד הלאומי, שהיה טבוע בהן.

ההשלכות הדרמטיות של מלחמת 1948, טראומת התבוסה וגל הפליטים שזרם לרצועת עזה, הציבו את המשפחה בפני מצב חדש. היא איבדה חלק גדול מנכסיה ומאדמותיה וחשה מאוימת מצד השלטון המצרי. הקמתה של ממשלת כל פלסטין העמידה את עזה במוקד ההתעניינות הפוליטית הערבית והפלסטינית, כאשר העולם הערבי היה חצוי ביחסו כלפיה. רשדי אל-שוא, הפרו-ירדני, נדחק לשוליים ולא החזיק ביחסים משמעותיים עם חברי הממשלה, וזאת משום הקרבה של בני המשפחה לבריטים, שהעמידה בספק את נאמנותם כלפי הוועד הערבי העליון.

המציאות החדשה ברצועת עזה יצרה קשיים רבים. מאמצייהם של השלטונות המצריים לייצב את המצב הכלכלי באזור לא עלו יפה, דבר שגרר ביקורת רבה מצד הציבור. בני אל-שוא תקפו את המצרים, נוכח יחסם כלפי תושבי הרצועה, וכך החלה להידרדר מערכת היחסים בין הצדדים. באווירה זו ועקב לחץ אמתי בתוך רצועת עזה, החלה תופעת ההסתננות מהרצועה אל תחומי ישראל, שבשנותיה הראשונות נבעה, בעיקר, ממניע כלכלי. חלק ממשפחות הנכבדים, בהן אל-שוא, עודדו את התופעה, על מנת להבריא כספים ולבצע מעשי גניבה ממושבי התפר. הפיכת הקצינים הצעירים במצרים (יולי 1952) העמיקה את העוינות בין השלטונות המצריים בעזה לבין המשפחה, אשר הובילה להדחתו של רשדי אל-שוא מראשות העיריה, על רקע האשמתו בחוסר נאמנות.

למשפחה המורחבת הייתה תרומה משמעותית להתפתחות הזרם האסלאמי ברצועה, בשנות החמישים. ט'אפר אל-שוא, ממייסדי האחים המוסלמים בעזה, ייסד את אגודת **אל-תוחיד**, תוך מאמץ לבדל אותה מהאחים המוסלמים ולשמר את פעילותה. למרות זאת, יחסיו של ט'אפר עם השלטונות המצריים ידעו עליות ומורדות. חרף ההערכה, שרחשו לו בשל מעמדו הדתי-ציבורי, הם כרכו אותו כחלק ממשפחת אל-שוא המורחבת ופקפקו בנאמנותו להם.

באמצע שנות החמישים, החרף המתח בין השלטונות לבין הציבור ברצועת עזה, נוכח התגברות ההסתננויות מהרצועה ומחיר הדמים הכבד, ששילמה האוכלוסייה, כתוצאה מפעולות התגמול

הישראליות. הציבור דרש מהשלטונות המצריים לחלק כלי נשק לתושבים ובעיקר למשפחות מבוססות, כמו אל-שוא, אשר ביקשו לשמור על נכסיהן. פעולת עזה, בחודש פברואר 1955, החריפה את מחאת הציבור והובילה את המצרים להסכים למיסוד יחידות הפדא'יון. יחסה של משפחת אל-שוא כלפי פעולות הפדא'יון נבע מתוך אינטרס פנימי שלה. כאשר ההסתננויות נשאו אופי כלכלי, תמכו בני המשפחה בהן, אך לאחר התערערות יחסיהם עם המצרים, הם נמנעו מלהביע תמיכה בהן. מלחמת סיני נטעה תקווה בליבותיהם של בני המשפחה לשינוי לטובה במעמדם. ישראל מצאה ברשדי אל-שוא פרטנר ראוי לשיתוף פעולה ומינתה אותו מחדש לראש העירייה. אולם, תקוות אלו התנפצו עם חידוש השלטון המצרי בעזה, במרץ 1957, דבר שהחזיר את הגלגל לאחור מבחינת המשפחה. רשדי הושם במעצר ותחתיו מונה מניר אל-ריס.

המצרים, אשר היו מודעים לתחושות העוינות של המשפחה כלפיהם, החדירו סוכן כפול לשורותיה, אשר העביר למודיעין המצרי מידע אודות מזימה, כביכול, שרוקמת המשפחה עם ירדן, במטרה להביא לסיפוח רצועת עזה אליה. לאחר חשיפת הפרשה, שכונתה "פרשת הקשר", נידון סעדי אל-שוא למוות, אך בהשפעת מנהיגים ערביים, הורה עבד אל-נאצר לשחררו. פרשה זו גרמה למשפחה להנמיך פרופיל בכל הקשור לפעילותם הפוליטית, כאשר חלקם אפילו עזבו את האזור.

סוף שנות החמישים וראשית שנות השישים עמדו בסימן התפרקות קואליציות בעולם הערבי, ביחוד נוכח סיום דרכה של קע"מ (קהילה ערבית מאוחדת). באותה עת, החלו כוחות לאומיים פלסטיניים חדשים לפלס דרכם בזירה הפוליטית הפלסטינית, ובראשם תנועת פת"ח. כינון המועצה המחוקקת ברצועת עזה, בראשות חידר עבד אל-שאפי, בשנת 1962, סימן שלב חדש בחיים הפוליטיים ברצועת עזה, שלמשפחת אל-שוא לא היה חלק מרכזי בו. השלטונות המצריים יזמו צעד זה, כדי לשכך את התסיסה החברתית נגדם ולשמור בכך על יציבות שלטונם. עם ייסודו של אש"ף בשנת 1964 בהנהגתו של אחמד שקירי, קם גוף חדש שהתחרה על ההנהגה מול האליטה העירונית הוותיקה של עזה, ובתוכה משפחת אל-שוא.

מלחמת יוני 1967 האיצה תהליכים מדיניים, פוליטיים, חברתיים וכלכליים, שחיזקו את הזהות הפלסטינית, ותרמו לצמיחתה של מנהיגות מקומית מדור הביניים. באותה תקופה, עמד רשאד, הבן הצעיר של חאגי סעיד, בראש המשפחה, תוך שהוא מיטיב לנתב בין כוחות מנוגדים: ישראל, ירדן, מצרים ואש"ף. במהלך שנות השבעים וראשית השמונים, ניצל אל-שוא את מעמדו כראש העירייה (שמונה שנות כהונה לא רצופות) למען קידום שאיפותיו בזירה הפוליטית-מדינית, כאשר המסגרות הקהילתיות, שיסד, תמכו בפעילות זו במישור המקומי.

יחסיו עם הארגונים הפלסטיניים התאפיינו בעוינות רבה, שהובילה למספר ניסיונות להתנקש בחייו. בכירי הארגונים כינו אותו "בוגד" ו"משתף פעולה" והתירו בכך את דמו. קשריו החמים עם בית המלוכה הירדני הגבירו את האיבה כלפיו, הן בשל מערכת היחסים הטעונה ששררה בשנות השבעים והשמונים בין ירדן לאש"ף, והן משום שהואשם כמי שנושא ונותן עם המלך חסין, במטרה "למכור" לו את רצועת עזה, כהגדרת מתנגדיו.

בעוד שחזונו הלאומי של אל-שוא דגל בישות לאומית מאוחדת, הרי שהוא ראה בגדה המערבית כמי שמאפילה על רצועת עזה ודוחקת אותה הצידה. הבחירות לרשויות המקומיות, שהתקיימו בשנות השבעים בגדה המערבית, לא כללו את רצועת עזה והעמיקו את תחושת הבידול האזורי. יחסיו של אל-שוא עם מנהיגים בגדה המערבית, בעת הזו, היו אף הם מתוחים, נוכח הפיצול הרעיוני-אידיאולוגי בין תומכי ירדן לנאמני אש"ף. אל-שוא דבק בפאן-ערביות ולא הסתיר את תמיכתו בתוכנית הקונפדרציה של ירדן.

תהליך השלום בין ישראל למצרים העמיד את אל-שוא בקונפליקט מהותי. הוא, אומנם, צידד בעמדת אש"ף, המתנגדת לתוכנית האוטונומיה, אך הסתייג מניתוק הקשר עם מצרים, בהנהגתו של סאדאת. ככל שגברה ההתנגדות במחנה הפלסטיני לתהליך המדיני בין ישראל למצרים, כך חל שינוי בעמדת אל-שוא. הוא החל לתאם עמדות עם עמיתיו מהגדה ועם המלך חסין וטען, כי תוצאות ועידת קמפ דייוויד, ובכללן תכנית האוטונומיה, אינן עונות על דרישותיו המינימליות של העם הפלסטיני. עם זאת, ככל שחלף הזמן, הלכה והתמתנה הסתייגותו מתוכנית האוטונומיה והוא נטה להציג את היתרונות הגלומים בתוכנית "עזה תחילה".

בד בבד, פעל אל-שוא להגביר את מגעיו עם הנהגת אש"ף, כאשר מפגשים תכופים אלה הקרינו, באופן ישיר, על פעילותו ועמדותיו. הוא השמיע, מעת לעת, הצהרות חריפות בגנות ישראל, שעלו בקנה אחד עם הרטוריקה, בה נהגו בכירי אש"ף להשתמש, וזאת מתוך רצון פנימי לקבל "תעודת הכשר" מטעם אש"ף. מדיניות ההליכה בין הטיפות מבטאת את התנהלותו הפוליטית, שכן על אף אומץ ליבו, פעל, לעתים קרובות, לרצות את שומעיו, בין אם היו אלה ישראלים ובין אם נציגים ערביים לאומניים, ובראשם אש"ף.

יחסיו עם גורמי הממשל הצבאי הישראלי נשמרו, חרף התנגדותו לקיומו. הוא הואשם, לא אחת, בשיתוף פעולה עם ישראל, אך השיב למבקרו, כי פעילותו ההדוקה מול הממשל הצבאי נועדה למען רווחת האוכלוסייה. כך או כך, התנגדותו לתוכנית האוטונומיה היתה הגורם המרכזי להדחתו השנייה מתפקידו בשנת 1982. עם זאת, המשיך אל-שוא ליהנות מאמונם של ראשי הדרג המדיני בישראל, אשר ראו בו גורם השפעה חשוב מול ירדן ומשקל נגד לאש"ף.

מלחמת לבנון (יוני 1982) הותירה את רישומה על אל-שוא והשפיעה על עמדותיו. הוא החל להתבטא בזכות החלטות 242 ו-338, ואף תמך בקבלת תכנית השלום של הנשיא רייגן. באותה עת, הוא הבין, כי שאיפתו ליצור קונצנזוס פנים-פלסטיני משחקת לידיהם של הקיצוניים במחנה הפלסטיני ופוגמת בסיכויים להגיע להסדר מדיני. אל-שוא הפגין חוסר אמון באש"ף ובמוסדותיו, גם אם באורח עקיף, ולא הסתיר את חזונו, שירדן תשמש מפתח לפתרון הבעיה הפלסטינית. בשל עמדה זו, הוא הואשם בסטייה מהקו המדיני הפלסטיני הרשמי ואף "זכה" לאיומים על חייו.

תהליך שקיעתה של המנהיגות המסורתית הוותיקה, ואשר החלה לאחר הופעת אש"ף ומלחמת 1967, הגיע לשיאו עם פרוץ האנתפאצה (דצמבר 1987). מנהיגים שנמנו עם משפחות הנכבדים, בכללן משפחת אל-שוא מעזה, החלו לאבד את השפעתם ומעמדם לטובת בני הדור הצעיר, כאשר קשריהם של הנכבדים עם השלטונות הישראליים עמדו להם לרועץ ופגעו בתדמיתם הלאומית.

צמיחתה של הנהגת דור הביניים שיקפה שינוי דורי, הן מבחינת גיל המנהיגים, אך גם בהיבטים של דפוסי הפעולה והרקע חברתי-כלכלי שלהם. המנהיגות המסורתית הוותיקה ועתירת הנכסים, אשר האמינה בדיאלוג, התחלפה במנהיגות צעירה מרקע סוציו-אקונומי לא גבוה, חדורת תודעה לאומית, מייצגת עמדות לאומיות בלתי מתפשרות ומצדדת במאבק מזויין.

השינויים הכלכליים-חברתיים, שהתחוללו בעקבות הכיבוש הישראלי, צמצמו את חשיבות התיווך (הוסטה) של האליטה הישנה עם השלטונות הירדניים בעבר והישראליים שלאחר מכן, לשם הבטחת מצבן הכלכלי של שכבות נרחבות בציבור. גם הגידול במספר הסטודנטים ובוגרי האוניברסיטאות יצר מציאות חברתית חדשה, ששיטת הפעולה הישנה של הנכבדים, של ווסטה, לא יכלה להתמודד עמה.

בכך, סימן מותו הפתאומי של רשאד אל-שוא (ספטמבר 1988) את סיומה של תקופה חשובה בהיסטוריה הפוליטית של רצועת עזה. עם מותו, התפוגגה ההשפעה הירדנית ברצועה ונדחקה לשוליים המנהיגות המקומית הוותיקה, כאשר את מקומה תפס בהדרגה אש"ף, עד להחלת שליטתו המלאה ברצועה, עם כינון הממשל העצמי בעזה בשנת 1994.